द्वादशः पाठः

सिंहशिशुश्रृगालपुत्रकथा

(पञ्चतन्त्रस्य लब्धप्रणाशतः)

पाठ-परिचयः अयं पाठः पं. विष्णुशर्मविरचितस्य पञ्चतन्त्रस्य लब्धप्रणाशतन्त्राद् उद्धृतोऽस्ति। अस्मिन् तन्त्रे एका मुख्या कथा एकादश उपकथाश्च वर्णिताः सन्ति। अत्र सिंह्याः पुत्रद्वयस्य श्रृगालसुतस्य च कथा चित्रिताऽस्ति। कदाचित् एकः कुलालः कमपि नृपं स्वपराक्रमम् अवदत्। नृपः कथयति- त्वं सर्वगुणसम्पन्नः तथापि गम्यताम्। अस्मिन्नवसरे नृपः तस्मै कुलालाय इमां सिंहशिशु-श्रृगालशिशुकथां श्रावितवान्।

कस्मिंचिदुद्देशे सिंहदम्पती प्रतिवसतः स्म। अथ सिंही पुत्रद्वयम् अजीजनत्। सिंहो नित्यमेव मृगान् व्यापाद्य सिंह्यै ददाति। अथाऽन्यस्मिन्नहनि तेन किमपि नासादितम्। वने भ्रमतोऽपि रविरस्तं गतः। अथ तेन स्वगृहमागच्छता श्रृगालशिशुः प्राप्तः। सिंहश्च 'बालकोऽयम्' इति अवधार्य दंष्ट्रामध्यगतं कृत्वा सिंह्यै जीवन्तमेव समर्पितवान्। ततः सिंह्या अभिहितम्-'भोः कान्त! त्वया आनीतं किञ्चित् अस्माकं भोजनम्। सिंह आह-'प्रिये! मया अद्य एनं श्रृगालशिशुं परित्यज्य न किञ्चित् सत्त्वम् आसादितम्। स च बालोऽयमिति मत्वा न व्यापादितः, विशेषात् स्वजातीयश्च।

व्याख्या- कस्मिंचित्=एकस्मिन्! उद्देशे = वनप्रदेशे। सिंहदम्पती = मृगेन्द्रमिथुनम्। प्रतिवसतः स्मः = न्यवसताम्। अथ = एकदा इत्यर्थे प्रयुक्तम्। सिंही = केसरिणी। पुत्रद्वयम् = द्वौ वत्सौ। अजीजनत् = जनयामास। सिंहः = केसरी। नित्यमेव = प्रतिदिनमेव। मृगान् = हरिणान्। व्यापाद्य = हत्वा। सिंह्यै = केसरिण्यै। ददाति = यच्छति। अथान्यस्मिन्नहनि = एकस्मिन् दिने। तेन = सिंहेन। किमपि = किञ्चिदपि। नासादितम् = न प्राप्तम्। वने = अरण्ये। भ्रमतोऽपि विचरतोपि। तस्य = सिंहस्य। रविः = सूर्यः। अस्तंगतः = अस्तं जातः। अथ = तदनन्तरम्। तेन = सिंहेन। स्वगृहम् = निजगुहाम्। आगच्छता = आगमनं कुर्वता। श्रृगालशिशुः = गोमायुशावकः। प्राप्तः = आसादितः। सिंहश्च = मृगेन्द्रः। 'बालकोयम् = एषः शिशुः। इति = इदम्। अवधार्य = विचार्य। यत्नेन = प्रयत्नपूर्वकम्। दंष्ट्रामध्यगतम् = दीर्घदन्तमध्ये स्थापितम्। कृत्वा = विधाय। सिंह्यै = केसरिण्यै। जीवन्तमेव = जीवितमेव। समर्पितवान् = प्रदत्तवान्। ततः = तदनन्तरम्। सिंह्या = केसरिण्या। अभिहितम् = कथितम्। भोः कान्त! = हे स्वामिन्। त्वया = भवता। किञ्चित् = किमपि। अस्माकम् = मम, सिंह्याः = कृते इत्यर्थः। भोजनम् = आहारः। आनीतम् = गृहीतम्। सिंहः = मृगेन्द्रः। आह = उवाच। प्रिये = मनोज्ञे। मया = सिंहेन। अथ = अस्मिन् दिने। एनम् = इमम्। श्रृगालशिशुम् = गोमायुशावकम्। परित्यज्य = त्यक्त्वा। न किञ्चित्सत्त्वम् = न किमपि। आसादितम् = प्राप्तम्। स च = असौ च। मया = सिंहेन। बालोऽयम् = एषः शिशुः। इति मत्वा = इदं ज्ञात्वा। न = नहि। व्यापादितः = हतः। विशेषात् = पुनश्च। स्वजातीयः च = मांसभक्षकः।

समासः - सिंहदम्पती = सिंही च सिंहः च सिंहौ, सिंहौ एव दम्पती सिंहदम्पती (एकशेषगर्भकर्मधारयः)। दम्पती = जाया च पतिः च दम्पती जायाशब्दस्य दमादेशात् (इतरेतरद्वन्द्वः)। पुत्रद्वयम् = पुत्रस्य, द्वयम् (षष्ठीतत्पुरुषः)। स्वगृहम् = स्वस्य गृहम् (षष्ठी-तत्पुरुषः)। श्रृगालशिशुः = श्रृगालस्य शिशुः (षष्ठी-तत्पुरुषः)।

सन्धि-विच्छेदः- सिंहोऽपि = सिंहः+अपि (उत्वपूर्वरूपे)। नाऽऽसादितम् = न+आसादितम् (दीर्घसन्धिः)। रविरस्तम् = रविः+अस्तम् (रुत्वसन्धिः)। किञ्चिदस्माकम् = किञ्चित्+अस्माकम् (जश्त्वम्)। स्वजातीयश्च=स्वजातीयः+च (सत्वश्चुत्वे।)।

प्रकृति-प्रत्ययौ- व्यापाद्य = वि+आ+पद्+णिच्+क्त्वा(ल्यप्)। आसादितम् = आ+सद्+णिच्+क्त। भ्रमतः = भ्रम्+शतृ(ङस्)। गतः = गम्+क्त। आगच्छता = आ+गम्+शतृ(टा)। अवधार्य = अव+धृ+ णिच्+क्त्वा(ल्यप्)। यत्वेन

= यत्+नङ्(टा)। जीवन्तम् = जीव्+शतृ+(अम्)। अभिहितम् = अभि+धा+क्त। आनीतम् = आ+नी+क्त। भोजनम् = भुज्+ल्युट्। परित्यज्य = परि+त्यज्+क्त्वा (ल्यप्)। इदानीं त्वमेनं भक्षयित्वा पथ्यं कुरु। प्रभाते अन्यत्किञ्चिदुपार्जयिष्यामि। सा प्राह–'भोः कान्त! त्वया' बालकोऽयमिति विचिन्त्य न हतः, तत्कथमेनमहं स्वोदरार्थे विनाशयामि?।

व्याख्या– इदानीम् = अस्मिन् समये। त्वम् = भवती, सिंही इत्यर्थः। एतम् = शृगालशिशुम्। भक्षयित्वा = खादित्वा। पथ्यम् = भोजनम्। कुरु = विधेहि। प्रभाते = प्रातः। अन्यत् = अपरम्! किञ्चित् = किमपि पथ्यम्। उपार्जयिष्यामि = आनेष्यामि। सा = असौ, सिंही। प्राह = उवाच।–'भोः कान्त! = हे प्रिय! त्वया = भवता। बालकोऽयम् = एषः शिशुः। इति = इदम्। विचिन्त्य = विचार्य। न हतः = न मारितः। तत् = तर्हि। कथम् = केन प्रकारेण। एनम् = इमम्। अहम् = सिंही। स्वोदरार्थे = उदरपूर्त्यर्थम्। विनाशयामि = हनिष्यामि।

समासः – स्वोदरार्थे = उदराय इदम् उदरार्थम् स्वस्य उदरार्थम् = स्वोदरार्थम् तस्मिन् (चतुर्थी–षष्ठी तत्पुरुषौ)।

सन्धि-विच्छेदः – किञ्चिदुपार्जयिष्यामि = किञ्चित्+उपार्जयिष्यामि(जश्त्वम्)। प्राह = प्र+आह (दीर्घः)। स्वोदरार्थे = स्व+उदर+अर्थे (गुणदीर्घौ)।

प्रकृति-प्रत्ययौ– भक्षयित्वा = भक्ष्+क्त्वा। विचिन्त्य = वि+चिन्त्+क्त्वा (ल्यप्)। हतः = हन्+क्त।

यथोक्तम्–

अकृत्यं नैव कर्त्तव्यं प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते।
न च कृत्यं परित्याज्यमेष धर्मः सनातनः।।

प्रसङ्गः – पद्येऽस्मिन् कथाकारेण सनातनधर्मस्य वैशिष्ट्यं निरूपितम्।

पदच्छेदः – अकृत्यम् न एव कर्त्तव्यम् प्राणत्यागे अपि उपस्थिते। न च कृत्यम् परित्याज्यम् एषः धर्मः सनातनः।

अन्वयः – प्राणत्यागे उपस्थिते अपि अकृत्यं नैव कर्त्तव्यं कृत्यं च न परित्याज्यम्। एषः सनातनः धर्मः (अस्ति)।

व्याख्या– प्राणत्यागे = प्राणसंशये इत्यर्थः। उपस्थिते अपि सञ्जातेऽपि। अकृत्यम् = अकरणीयम्। नैव = न। कर्त्तव्यम् = विधातव्यम्। कृत्यम् = करणीयम्। च। न परित्याज्यम् = न हातव्यम्। एषः = अयम्। सनातनः = नित्यः। धर्मः = सुविचारः, पुण्यं वा इत्यर्थः।

व्याकरणम्– अकृत्यम् = न कृत्यम् (नञ्-तत्पुरुषः)। प्राणत्यागे = प्राणानां त्यागः तस्मिन् (षष्ठी तत्पुरुषः)। नैव = न+एव (वृद्धिः)। प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते = प्राणत्यागे+अपि+उपस्थिते (पूर्वरूपं यण् च)। कर्त्तव्यम् = कृ+तव्यत्। त्यागः = त्यज्+घञ्। उपस्थिते = उप+स्था+क्त(ङि)। कृत्यम् = कृ+क्यप्। परित्याज्यम् = परि+त्यज्+ण्यत्।

सरलार्थः – अनुचितं कर्म कदापि न करणीयम्। यदुचितं कर्म स्यात् तत् प्राणसंशये सञ्जातेऽपि न त्याज्यम् अर्थात् करणीयमेव। एतत् सनातनधर्मस्य वैशिष्ट्यम्।

छन्दः – अनुष्टुप्।

तस्मान्ममाऽयं तृतीयः पुत्रो भविष्यति।'– इत्येवमुक्त्वा तमपि स्वस्तनक्षीरेण परां पुष्टिमनयत्। एवं ते त्रयोऽपि शिशवः परस्परमजातजातिविशेषा एकाचारविचारा बाल्यसमयं निर्वाहयन्ति स्म।

अथ कदाचित् तत्र वने भ्रमन्नरण्यगजः समायातः। तं दृष्ट्वा तौ सिंहसुतौ द्वावपि कुपिताननौ तं प्रति प्रचलितौ यावत्, तावत्तेन शृगालपुत्रेणात्राभिहितम्–'अहो गजोऽयं युष्मत्कुलशत्रुः। तन्न गन्तव्यमेतस्याऽभिमुखम्।' एवमुक्त्वा असौ गृहं प्रधावितः। तावपि ज्येष्ठबान्धवभङ्गान्निरुत्साहतां गतौ।

व्याख्या– तस्मात् = तस्मात् कारणात्। अयम् = एषः। मम = मे। तृतीयःपुत्रः = तृतीयसंख्यकः सुतः। भविष्यति = वर्तिष्यते। इत्येवम् = इत्थम्। उक्त्वा = कथयित्वा। तमपि = शृगालशिशुमपि। स्वस्तनक्षीरेण = निजस्तनदुग्धेन। पराम् =

महतीम्। पुष्टिम् = पोषणताम्। अनयत् = प्रापितम्। एवम् = इत्थम्। ते त्रयोऽपि = एते त्रिसंख्यका:। शिशव: = वत्सा:। परस्परम् = मिथ:।' अज्ञातजातिविशेषा: = अविदितस्वगात्रपरिचया:। एकाचारविहारा: = समानाचरणशीला:। बालसमयम् = बाल्यकालम्। निर्वाहयन्ति स्म = यापयन्ति स्म।

अथ = अनन्तरम्। कदाचित् = कस्मिंश्चित्काले। तत्र = तस्मिन्। वने = अरण्ये। भ्रमन् = अटन्। अरण्यगज: = वनहस्ती। समायात: = आगत:। तम् = गजम्। दृष्ट्वा = अवलोक्य। तौ = अम्। सिंहसुतौ = केसरिपुत्रौ। द्वावपि = उभावपि। कुपिताननौ = क्रुद्धमुखौ। तं प्रति = गजं प्रति। प्रचलितौ यावत् = गन्तुम् तत्परौ अभूताम्। तावत् = तस्मिन्नेव काले। तेन = अमुना। शृगालसुतेन = गोमायुशिशुना। अभिहितम् = कथितम्। अहो = अरे। अयम् = एष:। गज: = हस्ती। युष्मत्कुलशत्रु: = भवतो: कुलस्य अरि:। तत् = अत:। एतस्य = गजस्य। अभिमुखम् = सम्मुखम्। न गन्तव्यम् = न चलितव्यम्। एवम् = इत्थम्। उक्त्वा = कथयित्वा। असौ = स:। गृहम् = आवासम्। प्रधावित: = तीव्रं चलित:। तावपि = सिंहसुतौ अपि। ज्येष्ठबान्धवभङ्गात् = शृगालसुतस्य पलायनात्। निरुत्साहताम् = भग्नोत्साहत्वम्। गतौ = प्राप्तौ।

समास: – स्वस्तनक्षीरेण = स्तनस्य क्षीरं स्तनक्षीरं स्वस्य स्तनक्षीरं तेन (षष्ठी–तत्पुरुष:)। एकाचारविहारा: = एक एव आचारो विहारश्च येषां ते (बहुव्रीहि:)। अरण्यगज: = अरण्यस्य गज: (षष्ठी– तत्पुरुष:)। सिंहसुतौ = सिंहस्य सुतौ (षष्ठीतत्पुरुष:) कुपिताननौ = कुपितम् आननं यस्य स कुपितानन: तौ (बहुव्रीहि:)। ज्येष्ठबान्धवभङ्गात् = ज्येष्ठ: चाऽसौ बान्धव:ज्येष्ठबान्धव: तस्य भङ्गात् (कर्मधारयगर्भषष्ठीतत्पुरुष:)।

सन्धिविच्छेद: – तस्मान्ममाऽयम् = तस्मात्+मम+अयम् (अनुनासिकदीर्घौ)। इत्थमेव = इति+एवम्(यण्)। त्रयोऽपि = त्रय: +अपि (उत्वपूर्वरूपे)। भ्रमन्नरण्यगज: = भ्रमन्+अरण्यगज: (ङमुडागम:)। द्वावपि = द्वौ+अपि(अयादिसन्धि:)। तन्न = तद्+न (अनुनासिकम्)। भङ्गान्निरुत्साहताम् = भङ्गात्+निरुत्साहताम् (अनुनासिक:)।

प्रकृतिप्रत्ययौ– उक्त्वा = वच्+क्त्वा। पुष्टिम् = पुष्+क्तिन्(अम्)। भ्रमन् = भ्रम्+शतृ। दृष्ट्वा = दृश्+क्त्वा। प्रचलितौ = प्र+चल्+क्त(औ)। अभिहितम् = अभि+धा+क्त। गन्तव्य: = गम्+तव्यत्। प्रधावित: = प्र+धाव्+क्त।

यथोक्तम्–

एकेनापि सुधीरेण सोत्साहेन रणं प्रति।
सोत्साहं जायते सैन्यं भग्ने भङ्गमवाप्नुयात्।।

प्रसङ्ग: – उत्साहिनो वीरस्य महत्त्वमत्र प्रतिपादितम्।

पदच्छेद: – एकेन अपि सुधीरेण सोत्साहेन रणम् प्रति। सोत्साहम् जायते सैन्यम् भङ्गे भङ्गम् अवाप्नुयात्।

अन्वय: – एकेनापि सुधीरेण सोत्साहेन सैन्यं रणं प्रति सोत्साहं जायते। भङ्गे भङ्गम् अवाप्नुयात्।

व्याख्या– एकेनापि = एकसंख्यकेनापि। सुधीरेण = धैर्यशालिना। सोत्साहेन = उत्साहयुक्तेन। सैन्यम् = सेनासमूह:। रणं प्रति = युद्धं प्रति। सोत्साहम् = उत्साहान्वितम्। जायते = भवति। भग्ने = हतोत्साहे। भङ्गम् = निरुत्साहत्वम्। अवाप्नुयात् = प्राप्नुयात्।

व्याकरणम्– सोत्साहेन = उत्साहेन सह सोत्साह: तेन (बहुव्रीहि:)। एकेनापि = एकेन+अपि (दीर्घ:)। सोत्साहम् = स+उत्साहम् (गुण:)। उत्साह: = उद्+सह+घञ्। सैन्यम् = सेना+ष्यञ्। भग्न: = भञ्ज्+क्त।

सरलार्थ: – युद्धस्थले यदि एकोऽपि धैर्यशाली सोत्साह: सेनानायक: स्यात् तर्हि सेनायामुत्साह: वर्धते। हतोत्साहेन एकेन सेनानायकेन सेनाऽपि निरुत्साहत्वं प्राप्नोति।

छन्द: – अनुष्टुप्।

अथ तौ द्वावपि भ्रातरौ गृहं प्राप्य पित्रोरग्रतो विहसन्तौ ज्येष्ठभ्रातृचेष्टितमूचतु: यथा–'गजं दृष्ट्वा दूरतोऽपि प्रनष्ट:।' सोऽपि तदाकर्ण्य कोपाविष्टमना: प्रस्फुटिताऽधरपल्लवस्ताम्रलोचन: त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा तौ निर्भर्त्सयन् परुषतरवचनान्युवाच।

ततः सिंह्या एकान्ते नीत्वा प्रबोधितोऽसौ-वत्स मैव कदाचित् जल्प। भवदीयलघुभ्रातरावेतौ इति। अथाऽसौ प्रभूतकोपाविष्टः तामुवाच-किमहम् एताभ्यां शौर्येण, रूपेण; विद्याभ्यासेन, कौशलेन वा हीनः, येन माम् उपहसतः? तन्मयाऽवश्यमेतौ व्यापादनीयौ।' तदाकर्ण्य सिंही अन्तर्विहस्य प्राह-सम्यक् शृणु, वत्स! 'त्वं शृगालीसुतः। कृपया मया स्वस्तनक्षीरेण पुष्टिं नीतः। तद्यावदेतौ मत्पुत्रौ शिशुत्वात्, त्वां शृगालं न जानीतः, तावद् द्रुततरं गत्वा स्वजातीयानां मध्ये मिलितो भव। नो चेत् आभ्यां हतो मृत्युपथं समेष्यसि।' सोऽपि तद्वचनं श्रुत्वा भयव्याकुलमनाः शनैः शनैरपसृत्य स्वजात्या मिलितः।

व्याख्या- अथ = तदनन्तरम्। तौ = अमू। द्वावपि = उभावपि। भ्रातरौ = सिंहशिशू। गृहम् = गेहम्। प्राप्य = गत्वा। पित्रोः = जननीजनकयोः। अग्रतः = सम्मुखम्। विहसन्तौ = उपहासं कुर्वन्तौ। ज्येष्ठभ्रातृचेष्टितम् = शृगालसुतस्य कातरतावृतान्तम्। ऊचतुः = आहतुः। यथा-गजम् = द्विपम्। दृष्ट्वा = विलोक्य। दूरतोऽपि = दूरे। प्रनष्टः = प्रधावितः।' सोऽपि = शृगालसुतोऽपि। कोपाविष्टमनाः = क्रोधाभिभूतचेताः। प्रस्फुरिताधरपल्लवः = कोपप्रकम्पिताधरोष्ठः। ताम्रलोचनः = रक्तनयनः। त्रिशिखाम् = त्रिवक्राम्। भ्रुकुटिं कृत्वा = भ्रूभङ्गीं विधाय। तौ = उभौ। निर्भर्त्सयन् = निन्दनं कुर्वन्। परुषतरवचनानि = कठोरवचनानि। उवाच = जगाद।

ततः = तदनन्तरम्। सिंह्या = केसरिण्या। एकान्ते नीत्वा = शून्ये गृहीत्वा। असौ = सः, शृगालसुतः। प्रबोधितः = ज्ञापितः। वत्स = पुत्र कदाचित् = कदापि। एव = अनेन प्रकारेण। मा जल्प = न कथय। एतौ = इमौ। भवदीयलघुभ्रातरौ = त्वदीयकनिष्ठभ्रातरौ। इति। अथ = सिंह्याः कथनं श्रुत्वा। असौ = शृगालसुतः। प्रभूतकोपाविष्टः = अतिशयेन क्रोधाभिभूतः। ताम् = सिंहीम्। उवाच = जगाद। किम् = प्रश्ने। अहम् = शृगालसुतः। एताभ्याम् = आभ्याम्। शौर्येण = पराक्रमेण। रूपेण = सौन्दर्येण। विद्याभ्यासेन = विद्वत्तया। कौशलेन = चातुर्येण। वा = अथवा। हीनः = न्यूनोऽस्मि। येन = येन कारणेन। माम् = शृगालसुतम्। उपहसतः = उपहासं कुरुतः। तत् = अतः। मया = शृगालसुतेन। एतौ = इमौ। अवश्यम् = निश्चयेन। व्यापादनीयौ = हन्तव्यौ।' तदाकर्ण्य = तच्छ्रुत्वा। सिंही = केसरिणी। अन्तर्विहस्य = मनसि हसित्वा। प्राह = उवाच। सम्यक् = सुष्ठुप्रकारेण। शृणु = श्रवणं कुरु। वत्स = पुत्र। त्वम् = भवान्। शृगालीसुतः = क्रोष्टीपुत्रः। कृपया = दयया। मया = सिंह्या। स्वस्तनक्षीरेण = निजस्तनदुग्धेन। पुष्टिं नीतः = पोषणतां प्राप्तः। तद्यावत् = यावत्कालपर्यन्तम्। एतौ = इमौ। मत्पुत्रौ = मम शावकौ। शिशुत्वात् = बाल्यात्। त्वाम् = भवन्तम्। शृगालम् = गोमायुम्। न = नहि। जानीतः = बोधतः। तावद् = तावत्कालम्। द्रुततरम् = शीघ्रतरम्। गत्वा = यात्वा। स्वजातीयानाम् = स्वकुलसदस्यानाम्। मध्ये = अन्तः। मिलितो भव = गच्छ। नो चेत् = अन्यथा। आभ्याम् = सिंहसुताभ्याम्। हतः = मारितः। मृत्युपथम् = मरणमार्गम्। समेष्यसि = प्राप्स्यसि। सोऽपि = शृगालसुतोऽपि। तद्वचनं श्रुत्वा = सिंह्याः वचनमाकर्ण्य। भयव्याकुलमनाः = भयाभिभूतचेताः। शनैःशनैः = मन्दं मन्दम्। उपसृत्य = चलित्वा। स्वजात्या = निजकुलेन। मिलितः = सङ्गतः।

समासः - ज्येष्ठभ्रातृचेष्टितम् = ज्येष्ठः चाऽसौ भ्राता ज्येष्ठभ्राता तेन चेष्टितम् (कर्मधारयगर्भतृतीयातत्पुरुषः)। कोपाविष्टमनाः=कोपेन आविष्टं कोपाविष्टं, कोपाविष्टं मनः यस्य सः (बहुव्रीहिः)। प्रस्फुटिताधरपल्लवः = प्रस्फुटितौ अधरपल्लवौ यस्य सः (बहुव्रीहिः)। ताम्रलोचनः = ताम्रे इव लोचने यस्य सः (बहुव्रीहिः)। मृत्युपथम् = मृत्योः पथम् (षष्ठीतत्पुरुषः)। शृगालीसुतः = शृगाल्याः सुतः (षष्ठीतत्पुरुषः)।

सन्धिविच्छेदः - तदाकर्ण्य = तत्+आकर्ण्य (जश्त्वम्) मैवम् = मा+एवम् (वृद्धिः)। कोपाविष्टमनाः = कोप+आविष्टमनाः (दीर्घः)। अथासौ = अथ+असौ (दीर्घः)। तन्मयावश्यम् = तत्+मया+अवश्यम् = (अनुनासिकदीर्घौ)। तद्यावदेतौ = तत्+यावात्+एतौ (जश्त्वम्)॥ शनैरुपसृत्य = शनैः+उपसृत्य (रुत्वम्)।

प्रकृतिप्रत्ययौ- प्राप्य = प्र+आप्+क्त्वा(ल्यप्)। विहसन्तौ = वि+हस्+शतृ(औ)। प्रनष्टः = प्र+नश्+क्त। आकर्ण्य = आ+कर्ण+क्त्वा(ल्यप्)। प्रबोधितः = प्र+बुध्+णिच्+क्त। विहस्य = वि+हस्+क्त्वा (ल्यप्)। शौर्येण = शूर+ष्यञ्(टा)। हीनः = हा+क्त। उपसृत्य = उप+सृ+क्त्वा (ल्यप्)। वचनम् = वच्+ल्युट्। श्रुत्वा = श्रु+क्त्वा। नीतः =

नी+क्त। चेष्टितम् = चेष्ट्+क्त।

अभ्यास-प्रश्ना:

बहुविकल्पात्मका: प्रश्ना:

१. का पुत्रद्वयम् अजीजनत्?

(अ) शृगाली (ब) सिंही

(स) मूषिका (द) हस्तिनी।

२. सिंहेन स्वगृहमागच्छता क: प्राप्त:?

(अ) सिंहशिशु: (ब) गजसुत:

(स) शृगालसुत: (द) मूषक:।

३. 'ममायं तृतीय: पुत्रो भविष्यति।' इति केन कथितम्?

(अ) सिंहेन (ब) गजेन

(स) शृगाल्या (द) सिंह्या

४. कं दृष्ट्वा सिंहसुतौ कुपिताननौ अभूताम्?

(अ) शृगालम् (ब) गजम्

(स) मूषकं (द) सिंहम्।

५. 'द्वावपि' इत्यस्य सन्धिविच्छेद: अस्ति–

(अ) द्वा+अपि (ब) द्वे+अपि

(स) द्वौ+अपि (द) द्वो+अपि।

६. कोपाविष्टमना: को जात:–

(अ) शृगाल: (ब) शृगाली

(स) सिंह: (द) गज:।

७. सिंह्या एकान्ते नीत्वा क: प्रबोधित:–

(अ) सिंह: (ब) गज:

(स) शृगाली (द) शृगाल:

८. 'प्राप्य' इत्यत्र प्रत्यय: वर्तते–

(अ) क्यप् (ब) यत्

(स) ल्यप् (द) तव्यत्

अतिलघूत्तरात्मका: प्रश्ना:

१. वने भ्रमतोऽपि कस्य रविरस्तं गत:?

२. गजोऽयं युष्मत्कुलशत्रु:' इति केन कथितम्?

३. प्राणत्यागेऽपि उपस्थिते किं नैव कर्त्तव्यम्?

४. गृहं प्रति क: प्रधावित:?

५. 'आकर्ण्य' इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययौ प्रदर्शनीयौ?

६. सुधीरेण सोत्साहेन सैन्यं किं जायते?

७. परुषतरवचनानि क उवाच?

८. भयव्याकुलमना: स्वजात्या क मिलित:?

लघूत्तरात्मका: प्रश्ना:

१. सनातन: धर्म: क?

२. सैन्यं सोत्साहं भङ्गं च कथं जायते?

३. सिंह्या शृगालसुत: कथं प्रबोधित:?

४. सिंही शृगालसुतं कथं न खादितवती?

५. 'एकेनापि.....' श्लोकस्य पूर्ति: करणीया?

निबन्धात्मक: प्रश्न:

१. सिंहशिशु–शृगालपुत्रकथा लेख्या।

बहुविकल्पात्मकप्रश्नानाम् उत्तरमाला

१.ब	२.स	३.द	४.ब
५.स	६.अ	७.द	८.स